

Н.В. Чорна

Харківський національний університет радіоелектроніки,
к. іст. н., проф. каф. українознавства

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розглядаються особливості націоналізму як соціокультурного феномену. Стверджується, що інтерес до своєрідності етнічних культур і національно-культурної спадщини збільшується під впливом глобалізації та універсалізації сучасного світу. Особлива увага приділяється особливостям етнонаціоналізму, його історії виникнення та проявам у різних формах, у тому числі й в Україні. Стверджується, що націоналізм – це багатofакторне явище, яке загострюється в період духовної кризи нації.

Ключові слова: націоналізм, євронаціоналізм, етнонаціоналізм, національні рухи, національна держава

Н.В. Черная

НАЦИОНАЛИЗМ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Рассматриваются особенности национализма как социокультурного феномена. Утверждается, что актуализируется интерес к своеобразию этнических культур и национально-культурному наследию под влиянием глобализации и универсализации современного мира. Особое внимание уделено особенностям этнонационализма, его истории и проявлению в различных формах, в том числе и в Украине. Утверждается, что национализм – это многофакторное явление, которое обостряется в период духовного кризиса нации.

Ключевые слова: национализм, евронационализм, этнонационализм, националистические движения, национальное государство

N.V.Chornaya

NATIONALISM AS SOCIAL AND CULTURAL PHENOMENON IN MODERN WORLD

Features of nationalism as social and cultural phenomenon are considered. Interest to originality of ethnic cultures and national-cultural heritage under influence of globalization and universalization of modern world is actualized. Special attention is paid to features of ethno nationalism, its history and demonstration in different forms, including in Ukraine. Nationalism is multifactorial phenomenon, which become sharper during spiritual crisis of the nation.

Key words: nationalism, euronationalism, ethno nationalism, nationalistic movement, national state

Глобалізаційні процеси, що відбуваються у сьогоdnішньому світі, є доволі суперечливими, зокрема в етнополітичній сфері. З одного боку, збільшується тенденція до універсалізації світового культурного простору. З іншого боку, народи намагаються зберегти свою національну ідентичність, окремішність. Соціокультурні зміни актуалізують інтерес до своєрідності етнічних культур та національно-культурної спадщини кожної держави, у тому числі й України. На перше місце вийшли питання національного відродження та етнічної ідентичності. Над збереженням етнічної розмаїтості на планеті як позитивного здобутку цивілізації опікуються національні уряди та міжнародні організації.

Етнічна розмаїтість також є суперечливим чинником. Вона, безумовно, збагачує цивілізаційну палітру, але й розмежовує людей, формує конфліктне середовище. У мультикультурному світовому та українському просторі все частіше заявляє про себе націоналізм у різних його формах, як відповідь на глобалізацію й універсалізацію. Націоналізм як соціокультурний феномен порушує принципи міжетнічного діалогу і співробітництва, заснованих на повазі до плюралізму культур, міжгруповій толерантності та довірі. Цілісність держави, як показує історичний досвід, залежить від здатності народів до міжкультурної адаптації, культурної єдності у багатонаціональному просторі вітчизняної культури.

Наголосимо, як світоглядна та ідеологічна конструкція, націоналізм розвивався у двох напрямках. Він був одночасно ідеологією розділу та ідеологією об'єднання. У сучасній західній етнології розділяють два види націоналізму – євронаціоналізм, який виник у Новий час з утворенням національних держав у Західній Європі, та етнонаціоналізм, тип якого сформувався у ХХ столітті. Якщо євронаціоналізм передбачає світську державу, засновану на універсальних принципах громадянства, то етнонаціоналізм бере за основу культурну специфіку, визнає правову, політичну юрисдикцію за принципом територіальності, у відповідності з яким суверенітет політичної спільноти співпадає з її географічними кордонами.

Етнонаціоналізм у сучасній науці порівнюється з громадянським націоналізмом. По суті він ототожнюється з патріотизмом. Громадянський націоналізм визнається демократичною цінністю, але він може демонструвати агресивні форми, трансформуючись у шовінізм. Сьогодні ми спостерігаємо посилення етнонаціоналізму не тільки на периферії світової системи, але й у розвинутих країнах Західної Європи, в яких збільшилася кількість партій та рухів, що пропагують сепаратизм, шовінізм, ксенофобію, расизм і навіть фашизм.

Націоналізм як явище належить до етнокультурного феномену. Проблеми етнонаціоналізму в умовах глобалізації стали предметом наукової доробки багатьох західних дослідників Б. Андерсона, О. Бауера, М. Хроха, Ю. Хабермаса, Е. Сміта, У. Альтерматта, Е. Гелнера та ін. [1]. Більшість дослідників розглядають поняття «націоналізм» у тісному взаємозв'язку з поняттями «нація» та «національна держава». Так, Е. Гелнер визначав націоналізм як політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися [2, с. 29]. Порушення цього принципу сприяє виникненню націоналістичних рухів, основною метою яких є побудова власної національної держави. Е. Сміт, визначаючи основні підходи до трактування терміну «націоналізм», зазначав, що цей термін вживається як увесь процес формування та утвердження націй або національних держав [3, с. 80]. Таке трактування націоналізму є універсальним, воно поєднує інші підходи до аналізу цього феномену (націоналізм як психологічне відчуття свідомості належності до нації, націоналізм як мова та символізм нації, націоналізм як ідеологія, націоналізм як суспільний та політичний рух), відповідно знімаючи суперечності щодо його сутності. Деякі вчені, наприклад, російський дослідник націоналізму В.С. Малахов, розглядають націоналізм виключно як ідеологію [4]. Інший російський дослідник В. Тишков [5] розцінює націоналізм як глобальний культурний та глибоко особистісний феномени, що виникають у розколотій свідомості людини.

Натомість підхід до сутності націоналізму як процесу формування націй та національних держав дозволяє уникати багатьох помилок щодо аналізу цього феномену.

Професор історії Католицького університету США Дж. Мюллер [6] звертаючись до коріння виникнення етнічного націоналізму, стверджує, що існуванню національних держав передував процес етнічного розмежування. На його думку, сутність етнічного націоналізму в спадщині, яка включає спільну мову, спільну віру та спільних предків. Центральним положенням етнічного націоналізму є той факт, що нації існують, і кожна з

них повинна мати свою державність. Якщо звернутися до історії першої половини ХХ ст., то загальновідомо, що на більшій частині Центральної, Східної та Південно-Східної Європи існували не національні держави, а імперії. В імперію Габсбургів входили території сучасних Австрії, Угорщини, Словачії, Чехії, частково Польщі, України та інші землі. Російська імперія, яка охоплювала значну частину Азії, включала Україну та інші території. Туреччина, Болгарія, Греція, Румунія, Сербія входили до Османської імперії, землі якої розповсюджувалися на частину Близького Сходу та Північної Африки. У кожній імперії проживали різні народи з різною релігією, мовою, культурою, але імперії не були багатонаціональними, етнічним групам не надавався рівний статус. Проф. Дж. Мюллер, погоджуючись з Е. Гелнером, наголошує, що виникненню етнічного націоналізму сприяли воєнна конкуренція між державами, політика розвитку освіти та єдиної мови, економічний розвиток, міграція тощо. У людей, які говорять єдиною мовою, розвивалось почуття приналежності до однієї спільноти, вони почали протиставляти себе іншим спільнотам. З'явилася потреба у створенні своєї національної держави, в якій вони почували себе господарями й домінували в політиці, на державній службі, у бізнесі. Створюючи прямі відносини між підданими держави й урядом, сучасна держава послабляла традиційну прихильність людей до сім'ї, клану, гільдії, церкви. Ринкова економіка, у свою чергу, стимулювала соціальну й географічну мобільність населення, його самостійність і відповідальність. Створений емоційний вакуум заповнювався новими формами ідентичності, які мали етнічне нашарування.

Ідеологія етнічного націоналізму потребувала поєднання державності з кордонами проживання етнічної нації й призводила до виникнення конфліктних ситуацій, коли домінуюча нація піддавала тиску, навіть, геноциду інші нації. Масове розмежування за етнічним принципом відбулося в Європі під час Балканських війн (1912 – 1913), Першої світової війни (1914 – 1918), Другої світової війни (1939 – 1945). Крайнім проявом етнічного націоналізму в Європі стали націонал-соціалісти, які прийшли до влади в Німеччині 1933 р. з ідеєю великої арійської нації. У післявоєнні роки мільйони представників інших етнічних груп були переселені з своїх домівок на інші території. Прикладом цього є переселення українців, які проживали в Польщі, в Українську Радянську Соціалістичну Республіку та депортація поляків до Польщі з тих областей, які належали СРСР. У ході акції «Вісла» польська влада знищила антикомуністичне підпілля (підрозділи Української повстанської армії і Армії Крайової). Обмін населенням відбувся й між іншими державами, а саме Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією.

Отже, у результаті масового процесу етнічного розмежування, на перший погляд, був досягнутий ідеал етнічного націоналізму: у кожній нації була своя держава. Проте хід історії продемонстрував, що після краху комунізму Східна і Західна Німеччина об'єдналися в єдину державу. Чехословаччина розпалася на Чеську і Словацьку республіку, Югославія та СРСР – на багато національних держав.

1991 р. на політичній карті світу з'явилася незалежна держава Україна. Варто наголосити, що термін «націоналізм» в українській літературі з'явився у 80 – 90-х рр. ХІХ ст. Тоді це слово ототожнювалося з культурною ідентичністю й не мало ідеологічного забарвлення. На початку ХХ ст. націоналізм вживався вже в ідеологічному і політичному контексті як «українській» або «буржуазний» націоналізм. Зазначимо, що найбільш активно висловлював радикально-націоналістичну ідею як відповідник національної свідомості М. Міхновський – лідер Народної української партії, створеної 1902 р. Ще у 1900 р. з ініціативи групи харківських активістів культурницького і студентського руху постає Революційна українська партія (РУП), фактичним маніфестом якої стала проголошена М. Міхновським промова «Самостійна Україна» [7]. Категорично М. Міхновський заявляє, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всебічного духовного розвитку, а державна

самостійність є головною умовою існування нації. З цього часу, як стверджує український історик Г. Касьянов [8], у політичній свідомості української інтелігенції закарбувалося розуміння українського націоналізму як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності та ксенофобії.

У 20-ті роки ХХ ст. поняття «український націоналізм» ототожнюється з терміном «інтегральний націоналізм» та його ідеологом – українським публіцистом і громадським діячем Д. Донцовим. Основоположною роботою Д. Донцова став «Націоналізм» (1926), де автор трактуванню України як провінції Росії...протиставляв ідею політичної нації, ідеалом і метою якої був політичний державницький сепаратизм. Спираючись на ідеї Макіавеллі, він вважав, що прояви політичної волі – самолюбство, ненависть, любов, прагнення – є рушійною силою в житті людини і народу. Ідеї Д. Донцова мали великий вплив на молодь у передвоєнний час і значною мірою стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та сприяли заснування у Львові 4 серпня 1914 р. самостійницької організації – Союзу визволення України, завданням якої було згуртування наддніпрянських українців у боротьбі за незалежність.

У наукових дослідженнях радянського періоду під поняття «буржуазний націоналізм» підганялися всі ідеологічні течії й політичні партії, які вважалися конкурентами правлячої комуністичної партії у сфері «національного питання». У радянський час націоналізм був позбавлений можливості функціонувати як ідеологія й конституюватися на політичному рівні. Про це свідчить доля ОУН, малочисельних нелегальних організацій та особистостей, які переслідувалися не тільки на політичному, а й соціально-психологічному рівні. Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР на політико-ідеологічному рівні з націоналізмом було покінчено, проте на соціально-психологічному рівні він виявився достатньо життєздатним. Потрібно підкреслити, що життєздатність націоналізму продемонструвала українська діаспора, і саме націоналізм діаспори став одним із чинників ідеологічного та інституційного оформлення націоналістичного руху в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

У сучасній українській науковій літературі й публіцистиці немає загальноприйнятого усталеного розуміння поняття «націоналізм», а багатомірність цього поняття сприймається позитивно. Сучасні історики вживають більш коректні поняття «національна свідомість», «національно-визвольний рух», «українство» тощо.

Організаційно-політичні форми українського націоналізму інституціалізовані в доктринах і програмах політичних партій і рухів, перш за все, Всеукраїнського об'єднання «Свобода», яка пропагує етнодомінантний принцип у діяльності національної держави та сповідує націоналізм як політичну ідеологію. На рівні масової свідомості націоналізм традиційно, як і за радянських часів, асоціюється з національною ворожнечею, агресивністю, нетерпимістю, політичним екстремізмом.

Отже, український націоналізм як явище і соціокультурний феномен – це передусім і форма колективної свідомості, і політична доктрина, і політичний рух. У загальному плані український націоналізм – це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимність націй загалом і української нації зокрема.

У цілому націоналізм – це багатфакторне явище, яке трактується в науковій літературі по різному: національна самосвідомість; штучний комплекс, сформований на базі міфологем; страх перед інородною культурою; ідеологія окремішності та виключності; конфліктна деструктивна система тощо. Націоналізм представлений різними видами (ідеологічний, політичний, культурний, релігійний, економічний тощо) й між ними немає чітких меж і ієрархії. Він загострюється в період духовного падіння та загальної кризи нації, формує негативні стереотипи про інші народи. Етнонаціоналізм не тільки веде до розколу у суспільстві, а й є каталізатором конфліктів. Толерантність і

діалог культур, стабільність економічного розвитку держави сприяють розвитку міжкультурних контактів і дають можливість для формування національної свідомості на основі патріотизму та повазі до інших націй і народностей.

Перелік посилань

1. Андерсон, Б. Нации и национализм [Текст] / Б. Андерсен, О. Бауэр, М. Хрох; перевод с англ. и немец. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.;
2. Хабермас, Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: «Зуркамп», 2001. – 419 с.
3. Сміт, Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія [Текст] / Е. Сміт; переклад з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.;
4. Альтерматт, У. Етнонаціоналізм в Європі [Текст] / У. Альтерматт. – М.: Російський гуманітарний університет, 2010. – 367 с.
5. Гелнер, Е. Нації та націоналізм [Текст] / Е. Гелнер; переклад з англ. – К.: Таксон, 2003, – 300с.
6. Сміт Д. Ентоні Національна ідентичність [Текст] / Е. Сміт; переклад з англ. – К.: Основа, 1994. – 216 с.;
7. Малахов, В.С. Национализм как политическая идеология [Текст] / В.С. Малахов. – М.: Книжный дом «Университет», 2005. – 320 с.
8. Тишков, В.А. Этнополитология: политические функции этничности [Текст] : учеб. / В.А. Тишков, Ю.П. Шабаев; М.: Издательство Московского университета, 2011. – 376 с.
9. Мюллер, Дж. Мы и они / Дж. Мюллер [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://polit.ru/article/2008/07/17/muller/>
10. Міхновський, М. Самостійна Україна [Текст] / М. Міхновський. – К.: Діокор, 2002. – 80 с.
11. Касьянов, Г. Теории нации и национализма [Текст] / Г. Касьянов. – К.: Лыбидь, 1999. – 352 с.